

Мазур П.Є., к.мед.н., директор,
Кременецький медичний коледж імені Арсена
Річинського

ОРГАНІЗАЦІЯ ГІГІЄНИЧНОГО ВИХОВАННЯ І НАВЧАННЯ УЧНІВ В ШКОЛАХ ТА ГІМНАЗІЯХ ЧАСІВ УНР

***Анотація.** У статті розглянуто питання організації гігієнічного виховання і навчання учнів в українських школах та гімназіях часів Української Народної Республіки 1917-1920 років. Проаналізовано підручник Арсена Річинського «Курс гігієни» (науки про здоров'я), виданий в 1919 році в м. Ізяслав (нині Хмельницької області).*

***Ключові слова:** Арсен Річинський, Українська Народна Республіка, виховання, навчання, гігієна, школи, гімназії.*

Арсен Васильович Річинський народився 12 червня 1892 року у с. Тетильківці Кременецького повіту колишньої Волинської губернії (тепер Шумський район Тернопільської області) в сім'ї священника. Початкову освіту здобував в сільській церковнопарафіяльній школі, далі в Кременецькій гімназії, Кременецькому духовному училищі, Житомирській духовній семінарії, після закінчення якої у 1911 році став вчителем церковнопарафіяльної школи села Сіднярки Луцького повіту.

Восени 1911 року Арсен Річинський вступив на медичний факультет Варшавського університету, а з початком першої світової війни перевівся у Київський університет Святого Володимира.

Після закінчення університету від 31 травня 1917 року до 9 квітня 1920 року виконує обов'язки лікаря Ізяславської повітової лікарні. В Ізяславі організовував концерти, виставки, займався видавничою діяльністю. Зокрема, редагував часопис «Нові дороги», видавав журнал «Изяславльська дорога», був постійним лектором на курсах українознавства для вчителів у сусідньому м. Острозі.

А. Річинський викладав гігієну в Ізяславській вищій початковій школі. Тут він зіткнувся з проблемою відсутності підручників українською мовою. «...Тепер, пориваючи зі спадщиною дореволюційних часів, пора припинити старе обмосковлення наших дітей, що призводило їх тільки до жорстокого рецидиву безграмотності і занепаду нашої національної культури», – писала з цього приводу газета «Нова дорога» [2, с.3].

Враховуючи ці обставини, А. Річинський видав підручник «Матерьяли до навчання гігієни (науки про здоров'я)», як додаток до Вісника Ізяславської Повітової Народної Ради «Нова дорога». Перша частина книги вийшла в друкарні З.А. Трахтенберга [3], друга – в друкарні П.А. Кирчика [4] в 1918 році. В 1919 році автор об'єднав обидві частини книги в одну і назвав «Курс гігієни» (науки про здоров'я).

«Коли мені довелося викладати гігієну в Ізяславській вищій початковій школі, то за браком відповідного підручника прийшлося давати дітям тільки

конспект лекцій, котрий вони мусіли вдома переписувати. Звичайно, коли клас складається з кількох десятків учнів, то такі умови навчання не можуть не гальмувати всієї справи, і я тоді ж прийшов до думки переробити, доповнити і видати свої лекції до загального ужитку, та, на жаль, мені на це не вистарчило часу: проте перспектива зостатися на зиму знов з дитячими «переписами» вимагала все ж таки так чи інакше піти дітям на зустріч. Оттож я й передав для НОВОЇ ДОРОГИ ці лекції – майже не переробляними і навіть не звіреними по науковим джерелам, бо все це писалось по пам'яті, позаяк моя бібліотека нещасного 1915 року вивезена була по той бік Дніпра» [3, с.3-4].

Як зазначено на першій сторінці обкладинки, підручник пристосовано до програми VII–VIII класів гімназій та ухвалено Міністерством Народної Освіти. Після ухвали рукопису Арсен Річинський вніс до нього значні виправлення і доповнення. Таке авторське доопрацювання дало змогу, за висловом автора, перетворити книжку «в загально біологічний курс гігієни». У передмові автор з жалем зазначив, що через непереборні технічні труднощі не зміг додати малюнки, які б ілюстрували текст.

Перша частина підручника має наступний зміст: «Передмова; Завдання гігієни. Розділ перший. Наші вороги в природі: Фізіологія бактерій; Роль бактерій в життю чоловіка; Як передається зараза від хворого здоровому і якими шляхами вона входить у здорове тіло; Боротьба тіла з заразою; Невразливість (імунітет); Дезінфекція. Санітарні заходи; Короткий огляд заразних хороб; Заразні хороби черевні; Ще про заразні хороби; Паразити; Громадський лад і вдача людини; Старість» [4, с.227].

У підручнику особливий наголос зроблено на завдання гігієни в захисті населення від заразних хороб. У той час у Росії, до якої належала більша частина України, від гострих інфекційних хороб помирало в 6,5 разу більше людей, ніж у Швейцарії, та втриє більше, ніж в Австрії. На думку автора, виникненню такого становища в значній мірі сприяли вади виховання, особливо ж – «нехтування в школі природознавством і гігієною, наукою про людське здоровля» [3, с.6].

У наступних параграфах книжки на тогочасному рівні знань стисло викладено морфологію та фізіологію бактерій, їх сапрофітних і патогенних форм, захисне значення спор, еволюцію мікробного світу. Всі бактерії поділено на коки, палички, вібріони і спірохети. І хоча такий поділ не вичерпує все різноманіття мікробів, у цілому він дає гімназістам достатнє уявлення про багатство форм цих примітивних представників живої матерії. Залежно від місця проживання і живлення всі бактерії поділено на паразитів і сапрофітів, однак справедливо зауважено, що такий поділ є умовний.

Перелічено та пояснено джерела інфекції (людина і тварина), шляхи і способи поширення інфекції, сприйнятливність людського організму до різних збудників.

Детально описано передачу збудника від хворої людини до здорової такими шляхами: 1) при безпосередньому контакті, 2) з різними виділеннями

(наприклад, з калом), які потрапляють у питну воду та ґрунт, 3) через повітря «з курявою» (пил) або слиною, 4) із забрудненими руками, 5) через комах, зокрема комарів, мух, вошей. Наводяться конкретні хвороби, які передаються відповідним шляхом. Так, малярія передається через укуси комарів з роду *Anopheles*; плямистий тиф (тепер він називається висипним) – через укуси вошей. Автор підкреслює, що збудники інфекційних хвороб не можуть проникнути через здорову шкіру, але лише через пошкоджену. Проте легко долають слизову оболонку кишок, наприклад бактерії черевного тифу. Водночас в окремому параграфі стисло описано корисну роль більшості бактерій в життєдіяльності людини, рослин і тварин. Обґрунтовано стверджується, що живий світ не може існувати без мікроорганізмів. Дуже стисло вказано на історичне значення наукових відкриттів Антоні Левенгука, Луї Пастера, Джозефа Лістера, Роберта Коха, Іллі Мечникова.

Цікаво викладена «боротьба тіла з заразою» (параграф 5). Дуже образно пишеться, що «Між бактеріями й тілом людини розгорається справжня війна, котра кінчається різно, в залежності від сили противників». Звернуто увагу на значення вірулентності бактерій та мобілізації захисних сил макроорганізму, здатність останнього виробляти фактори відпору. Висловлюється припущення, що у крові людини з'являється отрута для бактерій. Зараз ми знаємо, що такою «отрутою» є поява специфічних антитіл. Чітко показана роль фагоцитозу в боротьбі з хвороботворними мікроорганізмами, спроможність людського організму виводити назвні збудників та їх токсинів, наприклад з калом і сечею бактерій черевного тифу.

Доволі точно наведено тривалість інкубаційного періоду при різних інфекційних хворобах, тобто час від моменту зараження до появи перших клінічних ознак захворювання. Автор зазначає, що в цей проміжок відбувається розмноження збудника, який проник в організм людини, завдяки чому мікроб набирає патогенної сили. Підкреслено, що цей період має важливе значення в боротьбі з поширенням заразних хвороб. В оточенні хворого може бути якась кількість людей, що заразилися від нього, але ще здорові. Таких осіб треба виокремлювати та скеровувати в лікарню, щоб завадити дальшому поширенню інфекції. Далі описується карантин як дієвий захід від розвитку епідемій [1, с.90].

В окремому розділі говориться про придбану несприйнятливість до інфекцій внаслідок перенесеної хвороби або завдяки щепленню. Описано вакцинацію від натуральної віспи, запропоновану англійським лікарем Едуардом Дженером. Ці щеплення автор називає «влучними і дуже потрібними». У підручнику написано також про вакцини від сказу, чуми, холери, черевного тифу, сироватку від дифтерії, менінгіту, дизентерії, правця, скарлатини тощо. Дохідливо й цікаво мовиться про щеплення проти сказу, запропоноване Л. Пастером, що спасло життя тисячам потерпілим від укусу скаженими тваринами. Перечислено тогочасні основні засоби дезінфекції: окріп, водяна пара, сильні кислоти, сода, сулема, негашене вапно, формалін,

сірка, спирт, йод, перекис водню тощо. Описано методику знезараження помешкання, де перебуває хвора людина, її виділень, одягу, посуду, меблів та інших побутових предметів, а також туалету, вигрібних і помийних ям. У дохідливій формі наведено найголовніші санітарні правила водопостачання і харчування, основи індивідуальної неспецифічної профілактики інфекційних хвороб. Автор справедливо зазначає, що боротьбою з епідеміями та опікою заразних хворих повинна займатися держава. У наступних параграфах вдало описано клінічну картину дифтерії, кашлюку, крупозного запалення легень, туберкульозу (сухоти), сифілісу, гонореї, трахоми, дизентерії, холери, черевного тифу, висипного тифу. Цікаво зазначити, що поряд з науковими (міжнародними) назвами окремих інфекційних хвороб наведено народні назви. Наприклад, дифтерія ще має народну назву обклад чи завалки; туберкульоз – сухоти, чахотка, золотуха; сифіліс – пранці, погана слабкість; гонорея – наконечник, тріпер; дизентерія – кривавна різачка, кривавиця, червінка.

Друга частина книги, якій автор дав підзаголовок «Спеціальна фізіологія й гігієна», складається з 17 параграфів.

Перший параграф розділу Арсен Річинський назвав «Загальний погляд на природу людини», в якому він описує розвиток землі, рослин, тварин та людини за даними геології та палеонтології в «азоїчну, палеозоїчну, мезоїчну, кайнозоїчну, антропозоїчну» [4, с.3-9] ери; розвиток людського зародка за даними ембріології від однієї клітини до дорослого організму та хімічний склад і життєві функції протоплазми.

В другому параграфі «Значінне шкіри і догляд за нею» автор детально описує три шари шкіри та механізм утворення загару; будову і значення волосся та догляд за ним; механізм утворення і значення сальних та потових залоз. «Отже... значінне шкіри дуже велике: 1) вона безпосередньо захищає тіло від бруду, трутизни, бактерій та різної механічної та термічної шкоди; 2) крізь шкіру виділяється з тіла всяка непотрібь; 3) за допомогою шкіри організм регулює запас тепла; 4) крізь ню відбувається газообмін між кліточками тіла й повітрям... 5) шкіра служить для тіла органом почування – дотику, болю, тепла й холоду» [4, с.29].

Далі розповідається про миття тіла в лазні, купання в ставку загартовування організму та першу допомогу при пораненнях, опіках та відмороженнях.

В параграфі «Одежа» висвітлюється значення різних матеріалів для пошиття одягу; фарбування, крій та чистку одягу; види жіночого одягу, головні убори, постільну білизну та взуття. «Постільну білизну треба за день вивітрувати, а не вкривати урочистим накриттям, як це прийнято по-де-куди міщанською модою... На ногах носять обуття й панчохи: хто боїться застудитися, вживає зимою вовняні панчохи, а літом легкі – нитяні...» [4, с.43].

Про вибір місця під забудову житлових будинків, прокладання і замощування вулиці, санітарний стан осель, будівельні матеріали і причини вологості в оселях, планування дому і даху, облаштування підлоги та стін

описується в параграфі «Житло». «Будівельний матеріал, як і одяг, повинен бути плохим передатчиком тепла і разом повинен сприяти газообмінові між повітрям у будівлі та атмосферою» [4, с.49].

В параграфі «Опал» описуються, крім натурального нагрівання житла, гігієнічні умови гарного опалення і тепломісткість палива, опалення каміном, мурованою, залізною піччю, вигоди, дефекти та облаштування центрального опалення. Подається тут інформація про чадний газ і невідкладну допомогу при отруєнні ним.

Параграфи № 19 та 20 присвячені висвітленню значення провітрювання та сонячного проміння для життя природи і людини.

Гігієнічні умови штучного освітлення за допомогою свічок, газових ламп, світильного та водяного газу, електрики описані в параграфі «Штучне світло».

Становище ґрунту і правила утилізації відходів описані в наступному параграфі підручника. Висвітлені також питання хімічного складу ґрунту та його мікробна флора, облаштування каналізації та правила поховання померлих.

Анатомо-фізіологічні особливості будови шлунково-кишкового тракту та значення для харчування людини тваринної та рослинної їжі, різноманітних приправ, види посуду автор описує в наступних двох параграфах книги. Подані тут правила зберігання харчових продуктів, види та властивості спиртових напоїв. «Від постійного зловживання спиртовими напоями та від щоденного вживання горілки навіть у невеликій кількості настає врешті хронічна форма спиртового затруєння, відома під назвою алкоголізму, котра виявляється різними психічними та фізичними ознаками дегенерації» [4, с.155]. «Таким чином вживання спиртових напоїв треба визнати некорисним і шкідливим» [4, с.156].

В наступних параграфах посібника висвітлюються питання значення води та характеристика водопостачання, анатомія та фізіологія органів дихання, хімічного складу атмосфери, значення фізичної праці в житті людини та гігієна дитячого віку. Слід відмітити, що комплекс дихальної гімнастики («вдихальної руханки»), який подається автором, корисно використовувати дотепер у дітей різних вікових груп.

Звичайно ж, лікар А. Річинський висвітлює в своєму підручнику питання догляду за зубами та яснами, причини розвитку цинги («гнилець») та її профілактику, запори та проноси і допомогу при них, першу до медичну допомогу при простудних захворюваннях, методи зупинки кровотечі, шкідливість куріння. Завершується друга частина підручника рекомендаціями про терміни ізоляції школярів при скарлатині, корі, краснусі, вітряній віспі, коклюші (кашлюку), епідемічному паротиті (свинці), дифтерії та віспі, які були ухвалені Медичною Радою 7 квітня 1897 року [4, с.224].

На завершення варто зазначити, що Арсену Річинському вдалося викласти найбільш важливі знання, засвоєння яких передбачала тогочасна гімназійна програма. Книжка читається легко і з інтересом. Цей підручник заслуговує серйозної уваги з боку сучасних медичних і педагогічних працівників. Варто

також перейняти методику висвітлення предмету, тому що легкий стиль і оригінальна форма подання матеріалу сприяють його засвоєнню учнями.

Передмову свого підручника А. Річинський закінчує словами: «Сподіваюся, одначе, що моя книжечка буде корисною не тільки для школярів, а й для тих темних, глухих закутків мого рідного краю, де ще так міцно затремуються всякі бабські забобони, – де нігди не переводяться страшні пошести (епідемії), – де народ поняття немає, як боронитися від них і як взагалі доглядати за своїм здоров'ям, за своїм найдорожшим багатством. Вірю також, що національна українська ідея не вмере, а розцвітатиме з новою силою, і в цій величній сімфонії нашого відродження і моя маленька праця не лишиться неплодю» [3, с.4].

Сьогодні, коли ми маємо незалежну державу, в якій відбувається реформування шкільної освіти, ці слова А. Річинського як ніколи звучать актуально. Варто, мабуть, було б в шкільну програму повернути таке глибоке вивчення гігієни та невідкладної до медичної допомоги, як це передбачалось програмою для шкіл та гімназій періоду УНР. Доцільно було б доручити читати цей предмет, хоча б в опорних школах, професійним медичним працівникам.

Список використаних джерел

1. Андрейчин М., Мазур П., Йосик Я. Інфектологічні міркування в підручнику Арсена Річинського «Курс гігієни» (1912 рік) // Матеріали ІХ Річинських читань з міжнародною участю «Арсен Річинський в житті Заславщини і в контексті української науки». – Київ-Кременець-Ізяслав, 2017. – 140 с.
2. Нова дорога. – 1918. – № 1-2. – 10 березня. – 36 с.
3. Річинський А. Матерьяли до навчання гігієни: (науки про здоров'я) в середніх класах гімназій та вищих початкових школах / А. Річинський. – Ізяславль на Волині, додаток до «Нової дороги» - Вістника Ізяславської Повітової Народної Ради. – 1918. – ч. I. – 151 с.
4. Річинський А. Матерьяли до навчання гігієни: (науки про здоров'я) в середніх класах гімназій та вищих початкових школах / А. Річинський. – Ізяславль на Волині, додаток до «Нової дороги» - Вістника Ізяславської Повітової Народної Ради. – 1918. – ч. II. – 228 с.